

Mieczysław Różański

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 000-003-3345-1740

mieczyslaw.rozanski@uwm.edu.pl

Podstawy prawne nauczania religii w szkołach w okresie kształtowania się II Rzeczypospolitej

Wstęp

Po wydaniu 5 listopada 1916 r. przez cesarzy niemieckiego i austro-węgierskiego aktu, który zapowiadał utworzenie samodzielnego państwa polskiego z dziedziczną monarchią i konstytucyjnym ustrojem¹, zaczęto tworzyć w porozumieniu z władzami okupacyjnymi na terenach byłego zaboru rosyjskiego początki administracji polskiej. Rozpoczął się okres kreowania aktów prawnych, które miały stać się podstawą do działania przyszłego niepodległego państwa.

Jednym z problemów, przed jakim stanęły polskie władze, było uregulowanie problematyki wyznaniowej w państwie, czyli określenie sytuacji prawnej Kościoła katolickiego i innych kościołów i związków wyznaniowych działających na terenie państwa. Wśród wielu zagadnień mających charakter istotny dla funkcjonowania kościołów w państwie było zagadnienie nauczania religii w szkołach publicznych. Należy zauważyć, że w dotychczasowym szkolnictwie w państwach zaborczych religia była nauczana i w zasadzie nikt poza partiami i ruchami socjalistycznymi nie negował jej miejsca w działalności szkolnej.

Artykuł zostanie poświęcony zagadnieniu, które nie zostało dotychczas dostatecznie opracowane w polskiej literaturze historyczno-prawnej. Ma on charakter źródłoznawczy. Jego celem jest ukazanie podstaw prawnych nauczania religii w szkołach powszechnych w ustawodawstwie powstałym podczas I wojny światowej, które stało się później podstawą do uchwalania nowych aktów normatywnych w państwie, na podstawie uchwalonej konstytucji

¹ K.W. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924*, Warszawa–Kraków 1924, s. 48.

w 1921 r.², przy czym – z uwagi na obszerność zagadnienia – nie będzie analizowana dyskusja nad tym problemem prowadzona wewnątrz Kościoła Katolickiego i postulaty partii politycznych.

Okres Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego

Przejęty po zaborze rosyjskim ustrój szkolnictwa był odzwierciedleniem istniejących w nim stosunków społecznych, ekonomicznych i politycznych. Należy zauważyć, że w innych zaborach istniały takie same tendencje i pomiędzy zaborami były różnice w szkolnictwie pod względem organizacyjnym, programowym i dydaktycznym. Nie będą one przedmiotem dalszej analizy³, gdyż tereny okupowane przez wojska niemieckie i austro-węgierskie obejmowały tereny byłego zaboru rosyjskiego i tworzenie nowego ustroju szkolnego dotyczyć będzie najpierw tego terenu, a później po odzyskaniu niepodległości rozciągnięte zostanie na obszary pozostałych zaborów. Szkolnictwo elementarne na tym terenie było najslabiej rozwinięte, brak było sieci szkolnej i przymusu szkolnego. Nie istniały jednolite przepisy dotyczące czasu i zakresu nauki, która odbywała się zasadniczo w języku rosyjskim. W Królestwie Polskim szkoły elementarne i średnie zakładała i utrzymywała gmina, która mogła starać się o dotacje ze skarbu państwa. Niezależnie od nich istniały szkoły prowadzone przez kościoły, zwłaszcza cerkiew prawosławną. Zadaniem tych szkół było wspomaganie władz oświatowych w procesie rusyfikacji⁴. Także ludność żydowska prowadziła i utrzymywała z własnych funduszy osobne szkoły typu religijnego – tzw. chedery i talmudtory⁵. Uzupełnieniem sieci szkolnej było szkolnictwo prywatne, które na terenie Królestwa Polskiego funkcjonowało jawnie od 1905 r. Prowadziły je organizacje (w tym kościoły: katolicki i ewangelickie), instytucje społeczne, nauczyciele i osoby prywatne. W 1914 r. na 5050 szkół powszechnych było 833 szkół prywatnych⁶, a w grudniu 1917 r. na 8883 szkoły znajdujące się na terenach okupowanych było 6788 szkół publicznych i 2095 szkół prywatnych⁷.

² Dz.U. z 1921 r., Nr 44, poz. 267.

³ Szerzej: K. Trzebiatowski, *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 19–27; M. Pęcherski, M. Świątek, *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977. Podstawowe akty prawne*, Warszawa 1978, s. 17–25.

⁴ *Statystyka polska*, t. 1: *Stan szkolnictwa powszechnego z grudnia 1917 r.*, Warszawa 1919, s. II.

⁵ N. Gąsiorowska, *O sytuacji w szkolnictwie ludowym w Królestwie Polskim*, [w:] PPS – Lewica 1906–1918. *Materiały i dokumenty*, t. 2: 1911–1914, Warszawa 1962, s. 465. Cheder – żydowska elementarna szkoła religijna przeznaczona dla dzieci najuboższych rodziców, a także sierot, których nie stać było na opłacenie nauki u prywatnych nauczycieli; talmudtor – szkoła żydowska o charakterze religijnym utrzymywana przez gminę religijną; *Cheder*, [w:] Z. Borzymińska, R. Żebrowski (red.), *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 1, Warszawa 2003, s. 281–283.

⁶ *Statystyka polska*, op. cit., s. III.

⁷ *Ibidem*, s. VI.

W tym czasie kształtowała się także relacja między Kościołem katolickim a przyszłym państwem polskim. Władze Kościoła katolickiego dążyły do odzyskania właściwej pozycji prawnej. Były świadome tego, że nie będzie ona taka jak w okresie przedrozbiorowym, ale chciały uzyskać pozycję prawną, która dawałaby możliwość realizacji funkcji i zadań duszpasterskich Kościoła. Problematyka dotycząca funkcjonowania szkół, religijnego wychowania młodzieży i nauki religii była obecna w obradach Konferencji Biskupów Prowincji Warszawskiej. W omawianym czasie podczas I wojny światowej na V Konferencji Biskupów, która odbyła się w 1916 r., postanowiono wyznaczyć księży, którzy sprawowaliby inspekcję nad wykładami religii⁸. Dyskutowano na temat *missio canonica* do nauczania religii dla nauczycieli świeckich. Podjęto wówczas decyzję, że religii nauczać powinni duchowni: proboszcz lub wikariusz, a dopiero wówczas, gdy oni nie mogą, proboszcz może starać się o udzielenie zgody do nauczania religii dla nauczyciela, który musiał być odpowiednio przygotowany merytorycznie. Biskupi opowiedzieli się za utrzymaniem czterech godzin nauczania religii⁹. Tematyka ta była obecna także podczas kolejnych konferencji w okresie I wojny światowej. Podczas nich wypracowano stanowisko Kościoła rzymskokatolickiego, będącego w strefie okupacyjnej niemiecko-austro-węgierskiej, dotyczące następujących zagadnień: stanowisko Kościoła dotyczące nauczania religii w szkołach elementarnych, wizytacji lekcji religii, osób wizytujących, misji kanonicznej do nauczania religii, nauczania religii przez osoby świeckie, wykształcenia nauczycieli religii, szkoły wyznaniowej, programu do nauczania religii w szkołach elementarnych i średnich¹⁰.

Po wydaniu manifestu z 5 listopada 1916 r., utworzono w Warszawie Tymczasową Radę Stanu (dalej jako TRS), której przyznano kompetencje doradcze i opiniodawcze¹¹. Rada miała współdziałać „przy tworzeniu dalszych urzędów państwowych w Królestwie Polskim”¹². Jak zauważył Wacław Komarnicki, deklaracja z 5 listopada była jedynie zapowiedzią stworzenia nowego państwa, a nie aktem kreacyjnym, nie powoływała żadnych organów. Także TRS nie

⁸ Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, Rep 61 I 1, protokół V Konferencji Biskupów prowincji Warszawskiej, odbytej w d. 12–13 stycznia 1916 r., p. 6; Hospes [A.J. Nowowiejski], *Konferencje Episkopatu Prowincji Warszawskiej 1906–1918*, „Ateneum Kapłańskie” 1927, nr 20, s. 226–227; M. Różański, *Problematyka szkolna w obradach Konferencji Episkopatu Prowincji Warszawskiej w okresie niewoli narodowej (1906–1918)*, „Saeculum Christianum” 2007, nr 14(1), s. 129.

⁹ Ibidem, p. 6 c, d.

¹⁰ Szerzej: Hospes, op. cit., s. 226–229; M. Różański, op. cit., s. 128–132; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*, Warszawa 1967, s. 59–60.

¹¹ Rozporządzenie generalnego gubernatora warszawskiego oraz c. i k. generalnego gubernatora wojskowego z dnia 6 grudnia 1916 r. o tymczasowej Radzie Stanu w Królestwie Polskim, *Dziennik Rozporządzeń dla Jeneralnego Gubernatorstwa Warszawskiego* (Dz. z 1916 r., Nr 55, poz. 210); *Dziennik Rozporządzeń c. i k. Jeneralnego Gubernatorstwa Wojskowego dla Austriacko-Węgierskiego Obszaru Okupowanego w Polsce* (Dz. z 1916 r., cz. XIX, poz. 120); K.W. Kumaniecki, op. cit., s. 71–72.

¹² K.W. Kumaniecki, op. cit., s. 72.

była organem, a instytucją obywatelską powołaną przez władze okupacyjne do współdziałania z nimi w pracach nad utworzeniem państwa polskiego¹³. Przystąpiono zatem do jej organizacji i wyboru członków. Prace te trwały ponad półtora miesiąca¹⁴. Skład TRS ogłoszony został 17 stycznia 1917 r. W jego gremium wchodził także duchowni katolicy: ks. Henryk Przeździecki i ks. Bolesław Szto Bryn¹⁵. Podczas prac nad jej tworzeniem władze okupacyjne wyraziły wstępny zgodę do przekazania spraw związanych ze szkolnictwem nowo utworzonym władzom polskim¹⁶. Rada powołała tzw. Komisję Przejściową, która przyjęła zarząd nad szkolnictwem na terenach okupowanych przez Niemców i Austriaków ziem byłego Królestwa Kongresowego. Podstawą prawną działania tej komisji było rozporządzenie generalnego gubernatora warszawskiego Hansa Hartwiga von Beselę'a z 12 września 1917 r.¹⁷ Takie samo rozporządzenie wydał generalny gubernator austriacki w Lublinie 26 września 1917 r.¹⁸

Pracami administracyjnymi Rady kierował Wydział Wykonawczy, który dzielił się na departamenty. Jednym z nich był Departament Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Na jego czele stanął Józef Mikułowski-Pomorski. Departament dzielił się na dwie sekcje: Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a one z kolei miały jeszcze wewnętrzny podział na Rady. W Departamencie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego podjęto negocjacje z władzami okupacyjnymi nad przejęciem administracji szkolnej oraz przygotowywano akty regulacyjne i pracowano nad koncepcją ustroju szkolnego w przyszłym państwie¹⁹.

Nauka religii w szkołach nie była ograniczana przez władze okupacyjne w strefie austriackiej i prowadzono ją na podstawie rozporządzenia Naczelnego Wodza z 7 marca 1915 r., a następnie rozporządzenia generalnego gubernatora z 31 października 1915 r.²⁰ Rozporządzenie to wprowadzało szkolnictwo podobne w swojej strukturze do szkolnictwa w monarchii habsburskiej. Prze-

¹³ W. Komarnicki, *Polskie prawo polityczne*, Warszawa 1922, s. 21–24.

¹⁴ [M. Bobrzyński], *Wskrzeszenie państwa polskiego. Rys historyczny*, t. 1: 1914–1918, Kraków 1920, s. 168–175.

¹⁵ J. Szczepanik, *Troska Kościoła o nauczanie i wychowanie religijne w szkole w latach 1918–1927*, Kraków 1997, s. 77. Propozycję wejścia w jej skład otrzymał arcybiskup warszawski Aleksander Kakowski, jednak odmówił uczestnictwa w jej pracach – A. Kakowski, *Z niewoli do niepodległości. Pamiętniki*, Kraków 2000, s. 341–342.

¹⁶ K. Konarski, *Dzieje szkolnictwa w b. Królestwie Kongresowym 1915–1918*, Kraków 1923, s. 15–16.

¹⁷ Dziennik Rozporządzeń generalnego gubernatora warszawskiego Nr 87, poz. 378.

¹⁸ Rozporządzenie ogólne dotyczące oddania zarządu szkolnictwa Komisji Przejściowej Tymczasowej Rady Stanu, Dziennik Urzędowy Departamentu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (Dz. z 1917 r., Nr 1, 23–24).

¹⁹ J. Szczepanik, op. cit., s. 78–79.

²⁰ Rozporządzenie c.k. wojskowego general gubernatora z 31 października 1915 r. ws. szkolnictwa ludowego, Dziennik rozporządzeń c. k. Jeneralnego Gubernatorstwa wojskowego dla austriacko-węgierskiego obszaru okupowanego w Polsce, cz. 2, 12 listopada 1915 r.

widowało możliwość zakładania szkół wyznaniowych, które nie były finansowane przez samorząd lub państwo. Religia nauczana była obowiązkowo. Kierowanie nią i bezpośredni nadzór nad procesem dydaktycznym oraz wykonywanie praktyk religijnych pozostawiono kościołowi, a niezależnie od tego nadzór nad jej procesem dydaktycznym miał zarząd wojskowy. Władze kościelne obarczono obowiązkiem zatwierdzania przez komendy obwodów rozporządzeń dotyczących nauki religii i praktyk religijnych. Tygodniowy wymiar godzin dla nauczyciela religii wynosił 30 godzin lekcyjnych.

W późniejszym okresie gubernator zwrócił się do władz kościelnych w strefie okupacyjnej austrowęgierskiej, aby wypracowali zasady nauczania religii przez osoby świeckie. Powstał wówczas projekt, zgodnie z którym władza diecezjalna miała mianować przedstawiciela duchowieństwa do miejscowej rady szkolnej. Aby podwyższyć kwalifikacje do nauczania religii, alumni w seminarium mieli zdać egzamin z pedagogiki i metodyki religii, a księża, którzy nie posiadali stopni naukowych uczący w szkołach średnich, zobowiązani byli do zdania egzaminu z tych przedmiotów. Wszyscy kandydaci na nauczyciela religii otrzymywali misję kanoniczną. Nauczyciele świeccy potrzebowali do otrzymania tej misji pozytywnego świadectwa moralności wystawionego przez proboszcza miejsca ich zamieszkiwania oraz jeśli nie ukończyli szkoły, w której byłaby wkładana metodyka nauki religii, musieli zdać egzamin przed delegatem biskupa. W celu nadzoru nad procesem nauczania religii przewidywano wyznaczenie specjalnej wizytatorów²¹.

W tym samym czasie nauczanie religii w szkole i obecność kościoła w systemie edukacyjnym były opracowywane w projekcie konstytucji. W skład komisji, której zadaniem było opracowanie tekstu ustawy zasadniczej, weszli ks. Henryk Przeździecki i ks. Zygmunt Chełmicki²². Do tej komisji wpłynęły 3 projekty konstytucji opracowane m.in. przez Stanisława Kutrzebę i Zygmunta Cybichowskiego. Podstawą obrad komisji był projekt opracowany przez ostatniego z autorów. Zagadnienia dotyczące nauki religii w szkole zamieszczone zostały w IV rozdziale zatytułowanym *O prawach i obowiązkach obywateli*, w art. 84, który brzmiał „Kierownictwo nauki religii w szkołach spoczywa w rękach właściwego kościoła lub związku religijnego”²³. Dyskusja nad tym artykułem odbyła się na 18. posiedzeniu podkomisji. Po zakończeniu pierwszego czytania, artykuł dotyczący problematyki nauczania religii w szkole otrzymał nr 117. Jego nowe brzmienie znacznie odbiegało od pierwotnego i otrzymało formę: „Nauka a religia jest w szkołach początkowych i średnich ogólnokształcących obowiązkowa dla uczni właściwego wyznania. Sprawa

²¹ J. Szczepanik, op. cit., s. 81–82.

²² Ibidem, s. 84; W. Komarnicki, op. cit., s. 137–138.

²³ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 14. Niestety, nie zachowały się oryginały protokołów, które przed wojną przechowywane były w Bibliotece Sejmu i Senatu.

kosztów nauki religii będzie uregulowana w ustawie. Kierownictwo nauki religii w szkołach spoczywa w rękach właściwego kościoła lub związku religijnego²⁴. Artykuł ten wprowadzał zasadę obowiązkowego nauczania religii we wszystkich szkołach powszechnych i średnich – tak państwowych, jak i prywatnych – i nakładał na państwo obowiązek zorganizowania tej nauki. Jednocześnie, jak wskazuje Jakub Sawicki, artykuł ten wprowadzał zasadę wolności religijnej – tzn. uczeń poznaje religię swojego wyznania, a nie innego²⁵.

Podczas drugiego czytania projektu, które miało miejsce 13 lipca 1917 r., komisja miała jeszcze dwa teksty różniące się w szczegółach omawianej problematyki autorstwa Z. Cybichowskiego i J. Buzka. Kolejne, trzecie czytanie odbyło się w dniach 23–28 lipca 1917 r. Interesujące nas zagadnienie znalazło się w art. 132 w brzmieniu: „Nauka religii w szkołach początkowych i szkołach średnich ogólnokształcących jest obowiązkowa dla uczniów odpowiedniego wyznania. Kontrola nad nauką religii w szkołach spoczywa w ręku odpowiedniego kościoła lub związku religijnego w zakresie zgodności wykładu z zasadami odpowiedniej religii”²⁶. Dalsza dyskusja nad tym artykułem odbyła się na posiedzeniu 27 lipca 1917 r., gdzie podjęto jeszcze raz dyskusję w sprawie kosztów nauczania religii. Ostatecznie zagadnienie to w projekcie konstytucji Tymczasowej Rady Stanu z 28 lipca 1917 r. otrzymało brzmienie w art. 136: „Nauka religii w szkołach początkowych i średnich ogólnokształcących jest obowiązkowa dla uczniów właściwego wyznania. Kierownictwo nauki religii w szkołach spoczywa w rękach właściwego kościoła lub związku religijnego, w zakresie zgodności z zasadami odpowiedniego wyznania. Sprawa kosztów nauki religii będzie unormowana w drodze ustawodawczej”²⁷. W przepisie tym zawarto przymusową naukę religii w szkołach początkowych i średnich ogólnokształcących oraz zasadę podwójnego kierownictwa nad procesem nauczania i wychowania dzieci i młodzieży, dokonując jasnego rozgraniczenia kompetencji władz kościelnych i państwowych. Powrócono także do sprawy funkcjonowania szkoły wyznaniowej. Zasadę tę wpisano art. 137: „W szkole początkowej, nauczyciel w miarę możliwości, powinien być wyznania większość dzieci”²⁸.

Osiągnięciem TRS było uchwalenie przepisów tymczasowych o szkołach elementarnych w Królestwie Polskim²⁹. Przepisy tam zawarte regulowały administrację szkolną, która znajdowała się w kompetencji organów centralnych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej jako

²⁴ Ibidem, s. 24–25.

²⁵ Ibidem, s. 26.

²⁶ Ibidem, s. 30.

²⁷ Projekt konstytucji państwa polskiego opracowany przez Komisję Sejmową Konstytucyjną TRS królestwa Polskiego, [w:] *Projekty konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1920, s. 135.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Przepisy tymczasowe o szkołach elementarnych w Królestwie Polskim, Dziennik Urzędowy Departamentu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (Dz. z 1917 r., Nr 1, poz. 1, s. 4–22); K Konarski, op. cit., s. 18.

MWRiOP) oraz samorządu szkolnego. Opracowano je według galicyjskiego wzorca administracji szkolnej, utworzono inspektoraty okręgowe, dozory i opieki szkolne³⁰. Szkoły elementarne podzielone zostały na publiczne i prywatne (art. 1). Szkoły publiczne miały być utrzymywane przez państwo oraz organy samorządowe (art. 5) i stanowić szkoły bezpłatne (art. 4). Zgodnie z art. 3, publiczna szkoła elementarna była dostępna dla wszystkich dzieci w wieku szkolnym bez różnicy wyznania. Dokument zakładał domyślnie nauczanie religii w szkole, nie wypowiadając się co do jego obowiązkowości. W art. 26 uregulowano szczegółowo sposób mianowania księży prefektów i świeckich nauczycieli religii katolickiej. Byli oni mianowani przez dyrektora departamentu MWRiOP za zgodą władzy duchownej, spośród osób które posiadały misję kanoniczną. Podobna zasada dotyczyła innych wyznań³¹.

Dokument ten określał także uczestnictwo przedstawicieli Kościoła katolickiego i innych wyznań w radach szkolnych. W Radzie Szkolnej Okręgowej z nominacji zasiadali reprezentant Kościoła katolickiego, a także reprezentant innego wyznania – o ile w danym okręgu wyznawcy tego wyznania stanowili więcej niż 1% ogółu ludności. Reprezentantów wyznań powoływał dyrektor Departamentu MWRiOP po porozumieniu się z odpowiednią władzą kościelną Kościoła katolickiego lub gminy wyznaniowej³². W podobny sposób powoływano członka Rady Szkolnej Okręgowej wydzielonego miasta, mającego odrębny okręg szkolny³³. Kadencja tych przedstawicieli trwała trzy lata³⁴. Dozór szkolny w gminach wiejskich i osadach składał się z duchownych: reprezentanta Kościoła katolickiego i reprezentantów innych wyznań – o ile dane wyznanie liczyło w gminie więcej niż w 2% ogółu ludności gminy. Gminnych reprezentantów wyznaniowych powoływała Szkolna Rada Okręgowa po porozumieniu z władzami Kościoła rzymskokatolickiego lub innych związków wyznaniowych³⁵. Takie same przepisy dotyczyły Dozoru Szkolnego gminy miejskiej,

³⁰ Najwyższą władzą szkolną był departament, jemu podlegali inspektorzy okręgowi, którzy sprawowali władzę wykonawczą terenie, następnie Rada Szkolna Okręgowa, dozory szkolne w gminach oraz kierownicy poszczególnych szkół; M. Balicki, *Zarządzanie szkolnictwem w Polsce (studio historyczno-porównawcze)*, Białystok 1978, s. 95.

³¹ Art. 26: „Księża prefektów oraz świeckich nauczycieli religii katolickiej mianuje dyrektor Departamentu WRiOP za zgodą władzy duchownej spośród osób posiadających misję kanoniczną. Nauczycieli religii innych wyznań mianuje dyrektor Departamentu po porozumieniu się z odpowiednią zwierzchnością wyznaniową”.

³² Art. 30 B, pkt 2: „Z osób duchownych: reprezentanta kościoła rzymsko-katolickiego i reprezentantów innych wyznań, o ile dane wyznanie stanowi w okręgu więcej niż 1% ogółu ludności; reprezentantów wyznań powołuje dyrektor Departamentu w porozumieniu się z władzą kościoła katolickiego, wzgl. zwierzchnością gmin wyznaniowych”.

³³ Art. 31 B, pkt 2.

³⁴ Art. 32.

³⁵ Art. 49, pkt B 1: „Z osób duchownych: reprezentanta kościoła rz[ymско]-katolickiego i reprezentantów innych wyznań, o ile dane wyznanie stanowi w okręgu więcej niż 2% ogółu ludności gminy; reprezentantów wyznań powołuje Rada Szkolna Okręgowa w porozumieniu się z władzą kościoła rz[ymско]-katolickiego, wzgl. zwierzchnością gmin wyznaniowych”.

liczących mniej niż 20 tys. ludności³⁶ i gminie miejskiej liczącej więcej niż 20 tys. ludności³⁷. Ich kadencja trwała 3 lata³⁸. Bezpośrednią opiekę nad każdą szkołą elementarną publiczną lub kilkoma szkołami działającymi w jednej wsi lub mieście (art. 66) sprawowała Opieka Szkolna (art. 65), która składała się oprócz innych członków z osoby duchownej nauczającej w niej religię³⁹. W przypadku kilku osób nauczających religię jednego wyznania wchodził do Opieki Szkolnej duchowny najstarszy wiekiem⁴⁰. Kadencja tego ciała trwała 3 lata⁴¹. Obecność duchownych w gremiach zarządu szkolnictwa dawała Kościołowi możliwość nie tylko wyglądu w sprawach nauki szkolnej, ale także stawiania postulatów i wniosków zgodnych z jego nauką. Zadania te wypisane były w obowiązki tych gremiów. Należało do nich m.in. roztaczanie nadzoru nad szkolnictwem elementarnym publicznym i prywatnym, badanie potrzeb szkolnych i oświatowo kulturalnych swojego okręgu, wybór kandydatów na nauczycieli i przedstawianie ich inspektorowi do zatwierdzenia⁴².

Nadzór nad nauką religii, która była prowadzona w szkołach publicznych przez księży lub upoważnionych nauczycieli, należała do inspektora okręgowego i do reprezentantów odpowiedniego wyznania, którzy byli mianowani przez dyrektora Departamentu MWRiOP po porozumieniu z odpowiednią władzą duchowną⁴³.

Kolejny VI dział dotyczył nauki dzieci wyznania mojżeszowego. W art. 97 zapowiedziano utworzenie szkół elementarnych lub oddziałów dla dzieci wyznania mojżeszowego, które będą świętowały w szabat, a w art. 98 wskazano, że do czasu kiedy wszystkie dzieci wyznania mojżeszowego nie będą mogły uczęszczać do szkół publicznych gminnych elementarnych, nauka języka polskiego i innych przedmiotów elementarnych w języku polskim prowadzona będzie według specjalnego programu pod nadzorem w szkołach wyznaniowych prywatnych tamudtorach i chederach na koszt gmin⁴⁴.

Czas działania Rady Regencyjnej

Kryzys legionowy przyczynił się do tego, że członkowie TRS 25 sierpnia 1917 r. złożyli swoje mandaty⁴⁵. W tym czasie od 1 października 1917 r. ad-

³⁶ Art. 50, pkt B 1.

³⁷ Art. 51, pkt B 1.

³⁸ Art. 52.

³⁹ Art. 67, pkt 3.

⁴⁰ Art. 67, pkt 3.

⁴¹ Art. 68.

⁴² Art. 34, 54.

⁴³ Art. 96.

⁴⁴ Art. 98.

⁴⁵ J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Warszawa 1980, s. 169.

ministracja szkolna w całym zakresie przysłała pod zarządu władz polskich. Stało się to na mocy rozporządzenia z 12 września 1917 r. generalnego gubernatora warszawskiego i analogicznego aktu prawnego z 26 września 1917 r. generalnego gubernatora wojskowego okupacji austro-węgierskiej Szeptyckiego. Utraciło wówczas moc rozporządzenie o organizacji szkolnictwa wydane 24 sierpnia 1915 r.⁴⁶ Wówczas wydano także ustawę normującą zasady działania szkolnictwa mniejszościowego w Królestwie Polskim⁴⁷. Ustawa ta wskazywała, że szkoła w Królestwie Polskim miała być szkołą symultanną, czyli „szkoły publiczne w Królestwie Polskim są tak samo dostępne dla dzieci mniejszości, jak dla dzieci innych mieszkańców Królestwa Polskiego bez różnicy narodowości i wyznania” (art. 2). Natomiast w szkołach znajdujących się w strefie okupacyjnej niemieckiej szkoły, w miarę możliwości, kierować się miały zasadą wyznaniowości – „nauczyciele i nauczycielki powinny być, o ile możliwości, osobami, który język ojczysty i wyznanie jest takie same, jak dzieci szkolnych” (art. 6).

Rada Regencyjna powołana została 12 września 1917 r. i miała sprawować władzę do czasu objęcia rządów przez króla lub regenta⁴⁸. Jednym z jej członków był arcybiskup warszawski Aleksander Kakowski i cieszyła się poparciem Episkopatu Królestwa Polskiego. W zakresie przepisów szkolnych kontynuowała prace rozpoczęte w ramach TRS. Wraz z przejęciem administracji szkolnej weszły w życie omawiane wcześniej przepisy o szkołach elementarnych.

W późniejszym okresie czasu Rada Regencyjna wprowadziła obowiązkowe egzaminy z nauki religii dla abiturientów w szkołach filologicznych i realnych, dla ekstremistów oraz ośmioklasowych szkół handlowych i zakładów kształcenia nauczycieli. W regulaminie egzaminów dojrzałości⁴⁹ określono zasady proceduralne zdawania egzaminu oraz przedmioty, które abiturient musiał zdać, aby otrzymać świadectwo. Do egzaminu mogli przystąpić uczniowie i uczennice klasy ósmej szkoły filologicznej lub realnej, którzy zostali do egzaminu dopuszczeni przez grono nauczycieli od przewodnictwem dyrektora szkoły (§ 5). W składzie komisji egzaminacyjnej byli m.in. nauczyciele przedmiotów, z których odbywały się egzaminy⁵⁰. Abiturienti zdawali egzaminy

⁴⁶ *Przyjęcie szkolnictwa przez polskie władze oświatowe*, „Przegląd Pedagogiczny” 1917, nr 36(8–9), s. 377–379.

⁴⁷ W. Komarnicki, op. cit., s. 27–28; J. Szczepanik, op. cit., s. 88.

⁴⁸ Patent 12 września 1917 r. ws. władzy państwowej w Królestwie Polskim, [w:] W. Komarnicki, op. cit., s. 88–89. „Najwyższą władzę państwową w państwie polskim, aż do jej objęcia przez króla lub regenta, poddaje się Radzie Regencyjnej z zastrzeżeniem stanowiska mocarstw okupacyjnych według prawa międzynarodowego” (art. 1, pkt 1).

⁴⁹ Regulamin egzaminu w dojrzałości, Dziennik Urzędowy Departamentu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego (Dz. z 1917 r., Nr 2, poz. 3).

⁵⁰ § 9 regulaminu określał, że w skład komisji egzaminacyjnej wchodzi: przewodniczący, mianowany przez dyrektora Departamentu MWRiOP, dyrektor szkoły, pewna liczba specjalistów – nauczycieli szkół średnich, mianowanych przez dyrektora Departamentu MWRiOP, którzy nauczanie przedmiotów, z których odbywają się egzaminy.

pisemne⁵¹ i egzaminy ustne (§ 14). Wśród przedmiotów zdawanych na egzaminach ustnych była religia⁵². Do tej grupy szkół ministerstwo zaliczyło także siedmioklasowe szkoły handlowe, które przekształciły się w ośmioklasowej szkoły handlowe⁵³. Abiturienti tych szkół zdawali egzamin dojrzałości według określonych we wcześniejszym rozporządzeniu procedury, w zakresie podobnym do uczniów szkół realnych. Zdawali oni ustny egzamin z religii⁵⁴. Egzamin ten zdawali eksterniści, a także słuchacze seminarium nauczycielskiego, którzy przygotowawali się do zdania egzaminu dojrzałości⁵⁵. Zdawali przedmioty w grupach cztero- lub pięciosobowych przed całą komisją. Odpowiedź z wszystkich zdawanych przedmiotów miała trwać nie dłużej niż 90 min (§ 18).

Podobne zasady wprowadzone zostały przy egzaminach eksternów po ukończeniu czterech i sześciu klas⁵⁶. Uczniowie ci, którzy chcieli uzyskać świadectwo ukończenia czterech lub sześciu klas, musieli poddać się egzaminowi, który miał wskazać, że posiadają oni wiedzę odpowiadającą wymaganiom stawianym przez MWRiOP (§ 2). Przeprowadzała je komisja egzaminacyjną powoływana przez ministra (§ 3). Egzamin składał się z dwóch etapów: części pisemnej⁵⁷ i części ustnej. Wśród przedmiotów zdawanych na egzaminie ustnym była religia⁵⁸.

⁵¹ §14 regulaminu: w szkole filologicznej zdawane egzaminy pisemne z języka polskiego, z matematyki – geometrii z trygonometrią, algebry; języka łacińskiego, języka niemieckiego albo języka francuskiego. W szkole realnej z: języka polskiego, matematyki – geometrii z trygonometrią, algebry, geometrii analitycznej lub rachunku różniczkowego, języka niemieckiego, języka francuskiego.

⁵² § 15Aa i Ba regulaminu: w szkole filologicznej zdawano egzamin ustny z: religii, języka polskiego, języka łacińskiego, języka niemieckiego, języka francuskiego, historii powszechnej ze szczególnym uwzględnieniem historii Polski, matematyki, fizyki.

⁵³ Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego ws. Egzaminów Ostatecznych w Ośmioklasowej Szkołach Handlowych, Dziennik Urzędowy Departamentu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego z 1918 r., Nr 4, poz. 6; rozporządzenie dotyczyło tylko roku szkolnego 1917/1918.

⁵⁴ Punkt 1Ba rozporządzenia.

⁵⁵ §16 rozporządzenie ministra WRiOP z dnia 6 listopada 1918 r. – Tymczasowy Regulamin seminaryjnych egzaminów dojrzałości, Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Królestwa Polskiego (Dz. z 1918 r., Nr 7, poz. 10). Były to przedmioty: religia język polski i literatura, historia Polski, geografia Polski, matematyka, fizyka, pedagogika i psychologia, metodyka specjalna.

⁵⁶ Regulamin egzaminów dla eksternów i eksterek z kursu klas czwartych i szóstych, Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Królestwa Polskiego Nr 3, poz. 6.

⁵⁷ § 8 regulaminu: po czterech klasach szkoły filologicznej lub realnej egzaminy pisemne był z przedmiotów: języka polskiego matematyki algebry. Po sześciu klasach szkoły filologicznej z: języka polskiego, języka łacińskiego, algebry włącznie z arytmetyką, geometrii, języka niemieckiego albo francuskiego. Po sześciu klasach szkoły realnej z: języka polskiego, algebry, geometrii, języka niemieckiego i języka francuskiego.

⁵⁸ §9 regulaminu: egzamin ustny po 4 klasach szkoły filologicznej był z: religii, języka polskiego i języka łacińskiego języka niemieckiego, języka francuskiego, historii Polski i powszechnej (starożytnej), matematyki (arytmetyka, algebra, geometria), geografii i przyrody. Po 4 klasach szkoły realnej następował taki sam egzamin z wyjątkiem języka łacińskiego, z kolei po sześciu klasach szkoły filologicznej z: religii, języka polskiego, języka łacińskiego, języka niemieckiego,

Należała ona do pierwszej grupy przedmiotów⁵⁹. Egzaminy zdawane były w zakresie grupy przedmiotów – jedna grupa w ciągu jednego dnia – przy czym komisja składała się z nauczycieli uczących przedmiotów z danej grupy i przewodniczącego komisji (§ 22). Czas trwania egzaminu ustnego na jednego ucznia wynosił dla grupy pierwszej jedną godzinę (§ 23). Ta procedura zdawania egzaminów dojrzałości i kończąca edukację po czwartej i szóstej klasie stała się podstawą do przeprowadzania tych egzaminów w okresie II Rzeczypospolitej.

Zakończenie

Przedstawiony proces budowania podstaw prawnych nauczania religii w szkołach powszechnych i średnich rozpoczął się w czasie I wojny światowej w strefie okupacyjnej niemieckiej i austro-węgierskiej na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego. Impulsem do jego powstawania były konsekwencje aktu z 5 listopada 1916 r. i przejęcie przez nowo budowane władze polskie zarządu na szkolnictwem. Wprowadzono wówczas nowe zasady funkcjonowania szkolnictwa, które wzorowane były na administracji szkolnej państwa Habsburgów. Nauka religii w szkole w nowo wydawanych aktach prawnych nie była kwestionowana. Przyjmowały one, że nauczana jest religia w szkołach, nie zajmując się kwestią jej obowiązkowości. Prawodawców bardziej interesowały sprawy praktyczne dotyczące jej nauczania – nauczycieli religii, nadzoru nad jej prowadzeniem. Wypracowano wówczas zasadę podwójnego nadzoru, tj. władz państwowych i władz kościelnych. W kompetencji pierwszych były wszystkie kwestie organizacyjne, a w kompetencji drugich – merytoryczny nadzór nad treścią przekazywanej wiedzy, która miała być zgodna z doktryną właściwego kościoła.

Jednocześnie podjęto prace nad projektem konstytucji przyszłego państwa polskiego. Zawarty w niej został przepis dotyczący nauczania religii, który wprowadzał jej obowiązkowość we wszystkich szkołach powszechnych i średnich, czyli w szkołach publicznych i prywatnych. Nadzór nad procesem dydaktycznym miała sprawować władza państwowa i władze danego związku religijnego w zakresie zgodności dogmatycznej przekazywanych treści, a sprawy kosztów nauczania miały zostać uregulowane w przyszłości w odpowiednich ustawach.

języka francuskiego, historii Polski i powszechnej, matematyki (arytmetyka, algebra i geometria), fizyki i geografii przyrody. Po sześciu klasach szkoły realnej były takie same egzaminy, jak w szkole filologicznej, z tym że nie było egzaminu z języka łacińskiego, zamiast niego był egzamin z chemii.

⁵⁹ § 21 regulaminu: oprócz religii należały do tej grupy przedmioty: język polski, historia i geografia. Dwie kolejne grupy obejmowały przedmioty: grupa druga – język łaciński, język niemiecki, język francuski, a grupa trzecia – przyroda, matematyka, fizyka i chemia.

Wykaz Literatury

- Balicki M., *Zarządzanie szkolnictwem w Polsce (studio historyczno-porównawcze)*, Sekcja Wydawnicza Filii UW, Białystok 1978.
- Bobrzyński M., *Wskrzeszenie państwa polskiego, Rys historyczny*, t. 1: 1914–1918, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1920.
- Gąsiorowska N., *O sytuacji w szkolnictwie ludowym w Królestwie Polskim*, [w:] *PPS – Lewica 1906–1918. Materiały i dokumenty*, t. 2: 1911–1914, Warszawa 1962.
- Hospes [Nowowiejski A.J.], *Konferencje Episkopatu prowincji warszawskiej 1906–1918*, „Ateneum Kapłańskie” 1927, t. 20.
- Kakowski A., *Z niewoli do niepodległości. Pamiętniki*, Wyd. Platan, Kraków 2000.
- Komarnicki W., *Polskie prawo polityczne*, Księgarnia F. Hoesicka, Warszawa 1922.
- Konarski K., *Dzieje szkolnictwa w byłym Królestwie Kongresowym 1915–1918*, Kraków 1923.
- Kumaniecki W., *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924*, Księgarnia J. Czarneckiego, Warszawa–Kraków 1924.
- Osuchowski J., *Prawo wyznaniowe w Rzeczypospolitej polskiej 1918–1939*, Książka i Wiedza, Warszawa 1967.
- Pajewski J., *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 1980.
- Pęcherski M., Świątek M., *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917–1977. Podstawowe akty prawne*, PWN, Warszawa 1978.
- Przyjęcie szkolnictwa przez polskie władze oświatowe*, „Przegląd Pedagogiczny” 1917, nr 36(8–9).
- Reiner B., *Problematyka prawno-społeczna nauczania religii w szkołach w Polsce (1918–1939)*, Inst. Śląski, Opole 1964.
- Różański, M., *Problematyka szkolna w obradach Konferencji Episkopatu Prowincji Warszawskiej w okresie niewoli narodowej (1906–1918)*, „Saeculum Christianum” 2007, nr 14(1).
- Sawicki J., *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Wyd. Kasy Im. Mianowskiego, Warszawa 1937.
- Statystyka polska*, t. 1, Warszawa 1919.
- Szczepanik J., *Troska Kościoła o nauczanie i wychowanie religijne w szkole w latach 1918–1927*, Wyd. WAM, Kraków 1997.
- Trzebiatowski K., *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich i PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Żebrowski R., Cheder, [w:] Z. Borzymińska, R. Żebrowski (red.), *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, t. 1, Prószyński i S-ka, Warszawa 2003.

Summary

Legal basis for school teaching religion during the formation of the IInd Polish Republic

Keywords: education law, World War I, schooling, religious education.

After the issue of the act of November 5th, 1916, which announced the creation of the Polish state by the German and Austro-Hungarian emperors, the new administration began to be established (in agreement with the occupation authorities) in the areas of the former Russian partition. Creation of legal acts which were to become the basis for the future independent state began.

The Polish authorities took over, i.a. school management. The article aims to reveal, based on normative acts, what the legal basis for teaching religion in primary and secondary schools was. First, the orders of the occupying military authorities were presented. Then, the normative acts issued by the Polish administration were analyzed (temporary regulations concerning elementary schools). The issues of administrative management of education were regulated, which was taken from the Galician model and consisted of the District School Council and school supervision, with the clergy as members of all these organs. Supervision of Jewish religious education and principles of financing Jewish religious schools was also determined. Teaching religion was one of the subjects taken orally at the 4th and 6th-grade exams, the secondary school-leaving exams and the final exams of the teachers' seminar. These regulations were accepted after Poland regained independence and became the basis for further regulations in the independent state.

